

МАЪНО ВА ТАРЖИМА МУАММОСИ

*Сафаров Шаҳриёр,
СамДЧТИ профессори*

Калит сўзлар: маъно, референция, концепт, концептуализация, когнитив фаолият.

Таржима жараён сифатида қаралганда маълум бир тилдаги матннинг мазмунини тушуниш ва уни бошқа бир тилда қайта яратиш фаолияти назарга тутилса, таржиманинг махсулот кўринишидаги талқинида эса матннинг бошқа лисоний маданиятда ҳосил қиладиган акс-садоси, таассурот уйғониш кўлами инобатга олинади. Таржиманинг амалга ошишини таъминловчи асосий омиллар тил, маданият ва тафаккурдир. Шунга нисбатан, таржимашуносликнинг асосий мақсадлари қаторига, биринчидан, иккита бошқа-бошқа лисоний маданият вакиллари аслият ва таржима матнларини қандай тушунишини аниқлаш бўлса, иккинчидан, уларнинг идрок этиш қобилиятига тил-маданият-тафаккур муносабати қандай таъсир ўтказиши мумкинлигини белгилашдир. Худди шунингдек, ушбу учлик муносабати таржимон танлаётган амалий режалар, яъни таржима стратегиясидан қандай ўрин эгаллашини билиш ҳам муҳимдир. Табиийки, назариётчиларнинг таржимашуносликнинг санаб ўтилган уч асосий масаласи борасидаги фикрлари бир хил эмас, чунки улар ўз тадқиқотларида турли мақсадларни кўзлаши ва турлича методлардан фойдаланиши мумкин.

Таржима, аслини олганда, мазмунни ўгиришдан иборат ва мазмун-маънонинг ҳар хил талқини таржима назариясидаги номутаносибликка сабаб туғдиради. Семантик назарияларнинг ҳар хил бўлиши ягона бир объект - маъно ҳодисаси тадқиқида турли ёндашувлар танланишига туртки бермоқда. Тадқиқотчиларнинг бир гуруҳи маъно ҳодисасининг моҳиятини белгилаш учун ушбу ҳодисанинг ўзига хос хусусиятлари ва тил birlikларининг

семантик муносабатларини атрофлича таҳлил қилиш йўлидан бораётган бўлса, иккинчи гуруҳдагилари эса, маънонинг “субстанцияси”, “зоти”ни кидириш билан бандлар. Ниҳоят, учинчи гуруҳдагилари маъно қандай усулда инсонларга воқелик ҳақида ахборот етказиш имкониятини яратишини аниқлаш измидадир.

Таржимашунослар, кўпгина семасиологлар каби, “маъно” ва “мазмун” тушунчаларини ҳеч қандай фарқламасдан қўллашга одатланган. Бинобарин, А. Нойберт, Г.Шрив, М.Ларсон кабилар инглиз тилидаги meaning атамасидан турли ҳолатларда “маъно” ва “мазмун” тушунчаларини ифодалаш учун бир хилда фойдаланиб келмоқдалар (Neubert and Shreve 1992; Larson 1998: 59). Ўн тўққизинчи асарнинг охирларида немис файласуфи Готлоб Фреге Über Sinn und Bedeutung мақоласини эълон қилиб, маъно ва мазмун ҳодисаларини фарқлаш онтологик асосга эга эканлигини исботлаб беришга ҳаракат қилганини унутмаслигимиз лозим [Frege 1892:25-50]. Ушбу ҳаракат ҳозиргача давом этиб келмоқда. Лекин бу масалада ҳам тадқиқотчилар ўртасида яқдиллик сезилмайди, ҳатто эслатилган ҳодисаларга нисбатан қўлланилаётган терминлар борасида ҳам чалкашликлар кўп. Жумладан, рус тилшунослари “значение”, “смысль”, “содержание” терминлари билан бир қаторда, “формальное значение” ва “контекстуальное (актуализированное) значение” тушунчаларини қарама-қарши кўйишни ёқтирадилар. Инглиззабон адабиётларда эса meaning термини кенг маънода қўлланиб, senseнинг қўлланиш доираси чегараланган. Канадалик олим Ж. Делиль тилнинг мавҳум тизимида мавжуд

бўлган сўз маъносининг бир нутқий тузилмада намоён бўладиган маъносига нисбатан meaning термини маъқул келишини ва таржимон айнан meaning билан иш тутишини уқтирмақчи бўлган эди [Delisle 1988: 42-43].

Келинг, “маъно” ва “мазмун” тушунчаларини фарқлаш йўлидан борайлик-да, таржимон вазифаси мазмунни ўгиришдан иборат эканлиги ҳақидаги қайдга рози бўлайлик. Унда мазмун қандай шаклланиши ва қай йўсинда қабул қилиниши борасидаги саволларга жавоб излашга мажбурмиз. Биринчилардан бўлиб туғиладиган саволлардан бири “маъно” ва “мазмун” ўртасидаги муносабат, уларнинг қай даражада боғлиқлиги ҳақидадир. Ушбу саволга берилаётган жавоблар турлича. В.Н. Комиссаров, М.Ларсон ва бошқаларнинг фикрича, маъно воқеликни умумлаштирилган ҳолда акс эттирувчи тушунчани ифодалайди [Комиссаров 1999:30; Larson 1998:59-60]. “Лисоний белги, - деб ёзади В.Н. Комиссаров, - лисоний жамоанинг барча аъзолари учун умумий бўлган ягона доимий маънога эга, лекин уларнинг тил билиш ва ундан фойдаланиш қобилияти ҳар хил ҳамда алоҳида белгиларни бошқа-бошқа тасаввур ва ассоциациялар билан боғлашлари мумкин” [Комиссаров 1999:29-30]. Хаёлимда, машхур таржимашуноснинг айтаётганлари немис мумтоз фалсафаси вакиллари томонидан аллақачон қайд этилгандек. Э.Гуссерль нуқтаи назарида ҳар бир маъно, бир томондан, сўзловчи фикрини ифодаловчи белги бўлса, иккинчи томондан, маълум бир нарса ҳақида маълумот беради, яъни у фақат маънога эга бўлиб қолмасдан, балки бирор бир предметга ишора қилади. Лекин предмет ва маъно ҳеч қачон мос келмайди. Зеро, турли иборалар турли предметларга ишора қилсалар-да, лекин бир хил маъно ифодалашлари мумкин. Шу сабаб, Гуссерльнинг фикрича, лисоний шакл ва маъно ўртасидаги боғлиқлик табиатан ёки аниқ бўлмасдан, балки интенционалдир [Гуссерль 2000].

Агарда интенционаликни онгда бажариладиган ҳаракат тарикасида тушунадиган бўлсак, унда маъно ва предмет ўртасидаги боғлиқликни нарса-ҳодисалар идроки жараёнида яраладиган мазмунга туртки сифатида қарамоғимиз даркор. Аслини олганда, маънонинг воқеликдаги предмет ёки предметлик нисбати берилаётган бошқа нарса-ҳодисалар билан боғлиқ жиҳатларини ҳозирча ҳеч ким инкор этганича йўқ. Аммо бу боғлиқликни бири-иккинчисини такрорловчи ҳодисалар тасаввурида талқин қилиш жоиз эмас.

Бундай тасаввурга йўл қўйиш эса тил табиатини нотўғри тасвирлаш, унга фақат ва фақат восита, қурол мақомини беришга олиб келади. Бундай ёндашув хавфидан эҳтиёт бўлишни В.Хумбольдт айтиб кетган эди: “Сўз ҳақиқатан ҳам белгидир, лекин ушбу белгилик унинг нарса-ҳодиса ёки тушунча ўрнида қўлланишигача давом этади. Бироқ сўз ўз тузилиши ва фаоллашувига нисбатан алоҳида ва мустақил ҳодисадир... . Сўз ўзлигини, худди саънат асари каби, алоҳида хусусиятга эга ҳодиса сифатида намоён қилади” [Гумбольдт 1984:304-306].

Немис олими нутқда, матнда фаоллашаётган сўзни бекорга саънат асарига ўхшатмаган бўлса керак. Коммуникация, айниқса унинг бадий кўринишидагиси, нафақат онг доирасида, балки онг ости ҳаракатлари, бевосита кузатувдан яширин тафаккур фаолияти қамровида кечади. Шу йўсинда бадий асарда воқеликнинг тасвирида объектив мазмун йўқолмайди, балким янги кўриниш, моҳиятда намоён бўлади. Бу эса, ўз навбатида, семантик ноаниқликка барҳам бериб, лисоний воситанинг кўпмаънолиги фаоллашувига ҳамда охирикватда идрок этилаётган оламнинг кўпқирралиги тасвирига имкон яратади. Рус шоири Осип Мандельштам изоҳлаганидек, “ҳар бир сўз ўзига хос дастадир ва мазмун ундан турли томонга тарқалишга тайёр туради” [Мандельштам 1990, т.2:223]. Сўздаги маънолар бойлигини “сочиб юбориш”, улар воситасида туйғуларни жилолантириш

ижодкорнинг маҳоратига боғлиқ. Ўзбек шоири Фахриёрнинг “Куймоқ бўлди менинг насибам, бахтиёрлик – сенинг қисматинг” сатрларини таҳлил қилган адабиётшунос Қозоқбой Йўлдошев шоирнинг маҳоратини унинг сўзлар ташийдиган одатий маъноларни тубдан ўзгартириб юбориб, уларга тамомила янги маъно ва сезимлар юклай олишида кўради. “Насиба” луғатда ижобий маънога эга ва одатда насибадор одамнинг мамнунлигини ифода этади. Шеърда эса шоир бу сўзга салбий маъно оттенкасини юклаб, куйиш (бу сўз ҳам кўчма маънода қўлланилмоқда) ҳолати билан боғламоқда. “Қисмат” сўзи замирида эса, табиий равишда, чорасизлик, маҳкумлиқ маънолари ётади. Юқоридаги сатрларда қисмат бахтиёрлик билан боғланиб, ифодага ўзгача рангинлик беради [Қозоқбой Йўлдош 2014:35].

Хуллас, лисоннинг борлиғи маъно ва мазмундан иборат ҳамда бу борлиқ тилга пропозицион (семантик), прагматик ёки вазифавий нуқтаи назардан ёндашишингиздан қаъти назар, бир хилда сақланиб қолаверади. Маъно ва мазмун ахборот яратишнинг марказий жипслаштирувчи омилидир. Шу боис, биздан маъно ҳосил бўлишининг табиий механизмларини аниқлашимиз талаб қилинади. Аммо бу осон иш эмас, ушбу мақсадни кўзлаётган тадқиқотчи олдиндан мавжуд билим доираси билан чегараланиб қола олмайди ва бирор ҳодисанинг қисмларига оид хулоса, назарий моделларни бошқа ҳодисалар таҳлилига татбиқ этиш ҳам кутилган натижани бермаслиги мумкин. Фақат инновацион ёндашув, истиқболли мўлжал орқали анъанавий муаммоларга янгича ёндашиш, лозим бўлса, уларга “хужум қилиш” мумкин бўлади. Маъно лисоний ахборотнинг марказий бирлиги эканлиги рост, лекин унинг табиий равишда кўриниш беришини тавсифлаш ўта мушкул. Когнитив грамматика асосчиларидан бўлган Р.Лангакер эслатганидек, “табиийлик” тушунчаси мавҳум ва баъзан кулоққа мужмалроқ чалинади [Langacher 1987:12]. Шу сабаб бўлса керакки, ҳозир кўпчилик шоир

қилиб юрган “назариянинг табиийлиги” ғояси ҳаммага ҳам тушунарли эмас. Балким, бирон бир лингвистик талқин ўрганилаётган объектнинг моҳиятини тўлиқ ёритса, унинг барча лисоний хусусиятларини қамраб олса, унда табиийлик хислати ҳақида гапириш мумкиндир. Лекин бундай бўлишига гумоним ҳам йўқ эмас. “Лисоний белги референцияга эга бўлишдан ташқари, мазмун ҳам ифодалайди”, деб ёзган Г. Фреге [Frege 1952: 211], маъно (meaning; Bedeutung) худди шу қисмлардан (референт ва мазмундан) иборат эканлигини исботлашга кўп уринган эди. Бундай талқинга ишониш, фикримча, чалкашлиқ ва мавҳумликдан узоқлаштирамайди. Ахир референтни (баъзан маънони ҳам) воқелиқдаги объектлар билан боғлаб, мазмунни барча тил соҳиблари учун тушунарли деб қараб, фақат ғоя (фикр)ни тилдан фойдаланувчининг онгида кечадиган ассоциатив ҳаракатлар натижаси сифатида қабул қиладиган бўлсак, маънони реал олам ихтиёрига бериб қўйиб, унинг такрори, кўзгудаги акси кўринишида эътироф этишга ўзимизни мажбурламаймизми?!

Г.Фреге ва унинг издошлари тасаввурида воқелиқни идрок этиш жараёнида ҳосил бўладиган ментал тузилмалар ўша воқелиқ доираси билан чегараланади. Энг қизиғи, бу фикрни баъзи психологлар ҳам маъқул топмоқда. Бинобарин, тафаккур мантиқи воқелиқ мантиқидан, яъни объектив тузилиш ва тартиботдан чекинмаслиги лозимлигини уқтирмакчи бўлган рус психологи С.Л.Рубенштейн шулардан бири эди [қаранг: Рубенштейн 1976]. Айни пайтда фаранг психологи Ж. Пиаже ҳақиқат фикрнинг воқелиқка мос келиши билан эмас, балки онларнинг ўзаро муносабати, “битимга келиши” натижасида пайдо бўлишини қайд этганини унутмаймиз [Пиаже 1994]. Шу муносабат билан фаранг олимнинг Н.Чомскийнинг когнитив структуралар туғма эканлиги ҳақидаги тезисига кескин қарши чиққанини эслатмоқчиман. Бу икки азим

психоллингвистларнинг юзма-юз учрашуви пайтида Ж.Пиаже қуйидагиларни қайд этган эди: “Туғма ёки тажрибада кўрилмаган когнитив структуралар мавжуд эмас, ирсийлик фақат интелектнинг фаолиятига хосдир ва ушбу фаолият объектларга нисбатан бажарилаётган ҳаракатларни ташкиллаштириш орқали структураларни ҳосил қилади” [Пиаже 1983:90].

Ж.Пиаженинг тилни ва унинг энг асосий вазифаларидан бўлган маъно ифодаланишини ўзлаштириш жорий ривожланиш хусусиятига эга эканлиги тўғрисидаги таълимотини инкор этиш йўлидан борган Ж. Фодор бизни “Тафаккур тили” туғма эканлигига, у бизга туғилганимиз заҳотиёқ маълум эканлигига ва уни ўрганишга эҳтиёж йўқлигига ишонтирмоқчи [Fodor 1476:65]. Баъзан Ж.Фодор бунга эришаётгандек ҳам туюлади, чунки унинг биз оддийгина тафаккур юритмасдан, балки бирон бир нарса-ҳодиса ҳақида ўйлашимиз, шунингдек, концепт мавжудлиги онг ва воқелик ўтрасидаги маълум бир муносабатдан хабар бериши ҳақидаги фикрлари ҳақиқатга жуда яқин эшитилади. Лекин олимнинг шахс оламга келиши заҳотиёқ унинг онгида мавжуд бўладиган концептлар воқеликдаги нарсалар билан қандайдир “туғма механизмлар” воситасида боғланиши ҳамда бунинг оқибатида инсон уларни борлиғича, яъни мавжуд ҳолатида қабул қилиши борасида айтганларини [қаранг: Fodor 1998:142] шахсан мен “ҳазм қилишга” жуда қийналаман.

Агар инсонлар маълум концептлар ҳамроҳлигида туғиладиган бўлса, унда маданиятлараро мулоқот ва унинг кўринишларидан бўлган таржима ҳеч қандай қийинчиликсиз кечган бўлар эди. Хайриятки, бундай эмас (балким, бунга афсусланиш керакдир). У ҳолда маданиятлар, тиллар ўз жозибаси, миллийлигини йўқотиб, бир пайтлар коммунистлар орзу қилишган “оммавий маданият” ғояси амалга ошган бўлар эди. Ж. Фодор айтган “Уй”, “Овқат”, “Дарахт”, “Учбурчак” каби концептлар

“оммавийлик” (public), универсаллик хусусиятига эга, албатта [Fodor 1998:29], чунки овқат ҳамманинг эҳтиёжини қондириш учун зарур бўлса, дарахт ўсмайдиган ҳудуд йўқ ҳисоби ва ҳоказо. Шунинг билан биргаликда ушбу концептларнинг турли маданиятлар, турли шахслар томонидан бир хилда идрок этилишини тасаввур қилиш қийинроқ кўринади. Масалан, house (инг), haus (нем), maison (фран.), casa (итал.), fangzi (хит.), dar (араб.), уй (ўзб.) сўзларининг пропозицияси бир хил, яъни “инсон яшайдиган бино” маъносини англатса-да, лекин уларнинг прототипи ва айниқса, коннотатив маъноси турлича. Инглиз тилидаги that’s my house ва that’s my home ибораларини бир хил мазмунда қўллаб бўлмайди, чунки home сўзи эса, бундай коннотациядан холи. Шу сабаб, инглиз ишдан ҳоригандан сўнг I am going home дейди, (бундай илиқлик, эгалик ҳиссиёт ифодаланишида house сўзига мурожаат қилиш ножоиз), итальянлар эса casa сўзининг ишлатилишига бефарқ – torno a casa. Ўзбек тилидаги “уй” сўзининг пропозиция ва экспрессив маънолари бир текис фаоллашиши кузатилади: “Янги уй қурдим”; “Ўз уйинг – ўлан тўшагинг”. Худди шунингдек, араб тилидаги dar ва manzil сўзлари яшайдиган жойни англатиш билан бир қаторда, “оила” ва “қабилла” маъноларига ҳам ишора қилса, bayt сўзида эса тунаш, ётоқ жойи алоҳида таъкидланади.

Келтирилган мисоллардан кўринадики, сўз ва маъно ўртасидаги муносабат мураккаб. Маъно ҳодисасининг ўзи ундан ҳам мураккаб. Ҳатто ҳозиргина фарқлашга ҳаракат қилганимиз - пропозиция (референт) маънони прототип, эмоционал каби бошқа турларидан ажратишнинг ўзи ҳам мушкул вазифа, ушбу категориялар ўртасидаги чегара ноаниқ. Демак, бирон бир сўзнинг маъносини аниқлаб, кейин шу маъноли сўзни бошқа тилда излаш таржима фаолиятнинг вазифаси эмас. Луғатшунослар учун одатий бўлган бу фаолият таржимашуносни асло қониқтирмайди. Ҳатто пропозиция

маъноси сакланиши шарт бўлган ҳолатда ҳам таржимон аслиятга мос келадиган вариантлардан энг муқобилини танлашга мажбур. Инглиз тилида “уй”, маъносидаги бирликлар қаторига cottage сўзи ҳам киради. Ўз синонимлари бўлган home ва house ўрнида қўлланмайдиган cottage лексемасини ўзбек тилига қандай таржима қилдиш мумкин? Луғатдан фойдаланадиган бўлсак, топадиган изоҳимиз: 1) коттеж; шаҳардан ташқаридаги уй; 2) амер. ёзги дала уй [Butaev 2013:201]. Таржима жараёнида cottage сўзининг турли матнларда қўлланишини “шаҳардан ташқаридаги уй” ёки “ёзги дала уй” мазмунида изоҳлаш қанчалик сунъий эшитилишини тасаввур қилиб кўринг. Луғатда берилаётган “коттеж” таржимаси (аникроғи - транслетрацияси) ҳозирги ўзбек тилида маъноси ўзгарган ўзлашмалардандир (ҳозир қурилаётган коттежларни инглиз тилидаги “small house in the country” ибораси билан изоҳлаб бўлмайди).

Файласуфлар ва баъзи бир бошқа назариётчилар сўз маъносининг объектив воқеликка муносабати ҳақида гап кетганда асосан атоқли отларни назарда тутадилар. Дастлабки назарда, атоқли отлар (уларни ифодаловчи лисоний белгилар) ҳақиқатан мавжуд ва ягона бўлган референтни атаётгандек ҳамда сўз маъноси ва референт ўртасидаги муносабат бевоситадек кўринади. Атоқли отнинг референти ҳақиқатан ҳам ягонамикан ва унинг референти билан маъносининг муносабати ҳеч қачон ўзгармасмикан ёки ушбу муносабат тизими шунчалик ёпиқмикан? Менимча, унчалик бўлмаса керак, мабодо шундай бўлишини тасаввур қиладиган бўлсак, унда атоқли от қандайдир тил тизимидан ташқаридаги, ундан устун турадиган ҳодиса эканлигини эътироф этмоқ лозим. Афсуски, бирон бир лисоний структуранинг бу хилдаги поёни етган тугалликка, қандайдир ихоталанган ўзликка эга бўлиши ва шу йўсинда унинг маъноси тўлиқ қафолатланишини кузатиш қийин. Машҳур афсонадаги “Бобил” (Babel) атоқли отининг тарихи ва маъно ифодалаш кўламини эслайлик. Селит

қабиласидагилар осмонўпар минора қуриш билан буюкликка эришиш ва ўзларидан ном қолдириш ниятида бўлганлар. Аммо Яратганнинг аралашуви ҳамма нарсани ўзгартириб юборади: ундан минорага ном бериш сўралганда “Babel” сўзининг талаффуз қилиниши, биринчидан, тилларнинг бўлиниб кетишига сабаб туғдириш бўлса, иккинчидан, “хижолат бўлиш”, “тартибсизлик” концептларини воқелантиради (чунки қадимги иврит тилида babel сўзининг маъноси худди шу маънога эга).

Атоқли отнинг бадиий матнда турдошга айланиши тез-тез учраб туради ва бунда ономастик бирлик тасвирийлик ҳамда образлиликни яратиш воситаси хизматини ўтайди [Худойберганова, Анданиязова 2016:125]. Қиёсланг: Талай кизни кўрдим Қобул, Хиротда, Чодир ичра зулматда, тул сиротда, Сен учасан куш қанотли Ғиротда, Олмос пода кадри ошар Хиротда, Қорачиғинг чакинсимон, Моҳигул (Ғ.Ғулом). Ушбу шеърда шоир самолётни Гўрўғлининг оти –Ғиротга нисбат бериб таърифламоқда.

Равшанки, атоқли отлар ҳам тил тизимидан ташқарида, ундан ажралган ҳолда мавжуд бўла олмайди, маънодан умидвор ҳар қандай бирлик лисон худудида бошқа бирликлар билан муносабатда фаолият кўрсатиши зарур ва бу муносабат тил элементлари ўртасидаги фарқни ошқора қилади. Ҳаммага таниш “Умумий тилшунослик курси”да қуйидагиларни ўқиймиз: “Тил бирликларининг концептуал ва моддий қиймати фақат ва фақат бошқа элементлар билан муносабати ва фарқида намоён бўлади... демак, тилда фақат фарқланишлар мавжуд. Боз устига фарқлар, умуман олганда, ижобий ҳолатларни тақозо этади, лекин тилда фақат ижобий натижага олиб келмайдиган ҳолатлар кузатилади. Хоҳланг ифодаланишни, хоҳланг ифодаловчини олинг, аҳвол бир хил: тилда системадан олдин турадиган ғоя (тушунча – Ш.С) ёки товушлар йўқ, балки тизимда пайдо бўладиган концептуал ва фонетик фарқлар мавжуд. Лисоний белгининг фонетик

материали ва ундаги ғоянинг аҳамияти унинг куршовидагиларникидан камроқ” [Соссюр 2004:117;119].

Тил бирликлари, концептларнинг маълум бир занжир, тизим орқали бир-бирлари билан боғланиши ҳақиқат, лекин бу боғланишнинг асосида улар ўртасидаги фарқларнинг узлуксиз “ўйини” ёки ҳаракати ётиши исботга талабгор. Агарда тилда фақат ижобий ҳолатда бўлмаган фарқлар мавжуд бўлса, унда лисоний белги тил тизимидаги фарқловчи белгиларга ишора қилиш билан чегараланиб қолади, холос. Шунинг учун ҳам бўлса керакки, Мона Бейкер, сўзлар таржимаси муаммоси ҳақида гапираётиб, “семантик майдон” ва “луғавий тўпламлар”га мурожаат қилишни маъқуллайди, чунки улар даставвал “сўзнинг маълум тизимдаги қийматини ҳис этишга имкон беради” [Baker 1992:19]. “Аслият ва таржима тилидаги семантик майдонлардаги фарқни англаш таржимонга маълум бир бирликнинг луғавий тўпламдаги қийматини аниқлашга шароит яратади. Агарда луғавий тўпламдаги бирликларнинг қайсилари фойдаланишга яроқли эканлигини билсангиз ҳамда уларни бошқалари билан қиёсласангиз, унда ёзувчи ёки сўзловчи танловини баҳолай оласиз” (ibid.:19)!

Бейкер хонимнинг ушбу қайдини изоҳлаш учун “харорат” концептини ифодаловчи бирликларга мурожаат қиламиз: инглиз тилида cold, cool, hot, warm ушбу концептнинг тўрт асосий бирлигини ташкил қилади; ўзбек тилидаги тақсимот ҳам шу хилдаги кўринишга эга: совуқ, салқин, иссиқ, илиқ. Араб тилида эса бошқача фарқлар таснифлаш меъёрини белгилайди: баарид бирлиги бир хилда совуқ ва салқин ҳавони атаса, хаар ҳавонинг иссиқлигини, саахин сўзи эса бирор бир предметнинг иссиқлигига ишора қилади, ниҳоят, илиқ ҳаво назарда тутилганда даафи калимаси қўлланилади.

Келтирилган мисоллар гувоҳлик беришича, таржима концептларнинг икки тилдаги фарқловчи кўрсаткичлари билан чекланмасдан, балки турли тилларнинг фарқловчи белгилари тизимини эътиборга

олишни талаб қилади. Фақат биргина тил тизимидан хабардор шахс “совуқлик”нинг моҳияти тилдан ташқари бўлишига ва унинг умумбашарийлигига ишониб қолиши ҳеч гап эмас. Таржима жараёни кишини бу кўринишдаги мавжудлик ғоясидан дарҳол воз кечишга ундайди. Ғарб таржимашунослик мактабининг яловбардори хисобланган Южин Найда бундан ярим аср олдин таржима энг аввало “ахборотни қайта яратиш” мақсадини кўзлашини, бошқа бирон бир ишни бажариш таржимон учун ёт, “тамоман сохта вазифа” эканлигини қайд этган эди [Naida and Taber 1969:12]. Бас шундай экан, референт маъно атрофида ўралашиб қолишдан қочиш таржимонлар эшитадиган дастлабки ўғитдир. Алоҳида олинган сўзнинг объектив (референт) маъноси тўғридан-тўғри ахборот ташувчи восита вазифасини ўтай олмайди. Сўзнинг матн мазмуни шаклланишидаги роли оддий кўринишга эга эмас, унинг маънолар тўпланишидаги ҳиссасини билиш учун алоҳида семантик гуруҳлар бирликларнинг ўзаро боғловчи тугунларини ҳамда матн таркибида пропозицйаларининг мослашувини таъминлашдаги иштирокини ҳис этиш талаб қилинади. Худди шу муносабатлар, боғланишлар матн шаклланишининг, унинг аслият ёки таржима тилида бўлишидан қаъти назар, ҳаракатчан механизмларини ташкил қилади. Сўз маъноси матн тузилишидан, унинг умумий пропозициясидан ажралиб қолган тақдирда унинг иштироки самарасиз бўлиб қолади. Ҳолбуки, таржиманинг самарали бўлиши учун аслиятдаги ахборотнинг тушунарли бўлиши ёки уни таржимон-ўқувчи тушуниб олишининг ўзи етарли эмас, ушбу ахборот жўяли, таъсир кўрсатадиган даражада бўлиши (мулоқотнинг экспрессивлик жиҳати) ва ҳаракатга ундайдиган даражада (императив вазифани бажариши) бўлиши лозим. Шу боис таржимонлар баъзан объектив маънодан воз кечиб, экспрессивликка кўпроқ эътибор қаратадилар. Маълумки, ҳазил-мутойиба тақлидида битиладиган лимериклар жанридаги шеърый матнларда

асосий эътибор шаклга (қаторлар ҳажми ва рифма, синтактик-семантик тузилишига) ҳамда образларга қаратилади. Ушбу формал кўрсаткичларнинг сақланиши лимериклар таржимасининг асосий шартига айланган. Шакл илк ўринга чиққанида эса объектив маънонинг йўқолиши ёки ўзгариб кетишига аҳамият берилмайди. Мисол тариқасида ирланд шоири Эдвард Лининг қуйидаги сатрларини келтирмоқчиман:

There was Old man of Jamaica,
Who suddenly married a Quaker;
But cried out, “Alack!
I have married a black!”

Which distressed that Old Man of Jamaica.

(“Ямайкалик бир чол яшар эди ва у тасодифан фирибгар хотинга уйланди. Лекин у “Эҳ, қоровойга эрга тегибман”, деб оҳ солди. Бу ямайкалик чолнинг асабига тегди”).

Энди ушбу матннинг русча таржимасини ўқийлик [Холина 2011:71]:

Жил один старичок из Нигера...
Ему в жены попало мегера
Целый день она ныла:
“Ты черный, чем чернила”,
Извода старика из Нигера.

Объектив маънонинг нақадар силжишларга учраганини кўринг. Рус таржимони Г.Кружков аслиятдаги Quaker “квакерта” сўзини алмаштиришининг сабаби бу сўз инглиз тилидаги quaker каби бир неча маънога эга ва рус ўқувчиси “ўрдак мисол қақиллайдиган” ёки “фирибгар”дан кўра “мегера”, яъни “заҳар хотин, кумрон”ни тезроқ, осонроқ қабул қилади. Оқибатда, “мегера”га қофиядош бўлсин учун “Ямайка” топоними ўрнига “Нигера” қўлланмоқда. Бу объектив маъно йўқолса-да (йўқоладимикан?!), лекин функционал эквивалентлик ҳосил бўлишининг ёрқин мисолидир.

Семантикага оид муаммолар таржимонларнинг доимий “бош оғриғи” бўлиб келганлиги аниқ. “Семантика тилшунослар ёриб ўтишга қийналишаётган охирги химоя кўрғонидир, зотан маънонинг структураси ўта қайсар” [Nida 1974:405]. Ю.Найданинг бу иқрори

қанчалик нолишли эшитилмасин, аммо биз ушбу “химоя кўрғони”ни тўпга тутишга мажбурмиз. Замбаракнинг ўқи зоя кетмаслиги учун, мўлжалли аниқ олишдан ташқари, танланган аслаҳа ҳам мўлжалдаги объектга мос келиши керак. Бизнинг мўлжалимиз эса ўта мураккаб объектга йўналтирилган: лисоний бирликларнинг қўлланишидаги мураккабликлар уларнинг турли маънолар ифодалашида, турли бирикмалар ҳосил қилишида ҳамда коннотатив буюкка эга бўлишида намоён бўлади. Бу хусусиятлар ҳар бир сўз ёки ибора маъносининг марказий қисмидан ўрин олиши билан биргаликда, мазмун ифодасида етакчилик қилиши мумкин. Жумладан, “илон” сўзи барча тиллар захирасида мавжуд бўлса керак, лекин турли лисоний маданиятларда унинг идроки бир хилда кечмайди: инглизлар тасаввурида илон секин ҳаракат қиладиган жонивор, Францияда илон - нозиклик, хипчалик рамзи, Германияда у – шилимшиқ мавжудот, ўзбеклар наздида илон – маккор, заҳарли. Айни шу хусусият гап, матн каби бирликларда ҳам мавжуд: гап маъносининг мураккаблиги унинг занжирсимон боғлиқликлар ўрамида бўлишида кўринса, матн эса тағмаънолар қатламлари жипслашувидан иборатдир. Тўғри, баъзан тилшунослар тавсиф ва таснифнинг кўргазмали бўлиши мақсадини кўзлаётиб, ўрганилаётган ходисаларни соддалаштириш йўлидан борадилар ва моҳиятни оддий баён қилиш ҳаракатини кўрадилар. Аммо таржимонлар кундалик фаолиятларида бу йўлдан бориш хавфли, улар таржимага тортилаётган бирликларни катта миқёсдаги боғлиқлар тўқимасидан ажратиб олиб, қандайдир бир идеаллаштирилган ҳолатда талқин қила олмайдилар. Маъно тузилиши ва муносабатларининг бу қадар мураккаблиги оқибатида таржиманинг қандайдир когнитив стандартларини топиш қийинлашади. Тўғри, айрим ҳолатларда, жумладан, фразеологизмларнинг тиллараро муқобиллигида, стандарт ҳаракатларни бажариш мумкиндир, бироқ тамоман муқобил фразеологизмларни топиш ҳам осон эмас. Бинобарин, инглиз

тилидаги golden deeds иборасини ўзбек тилига “олтин хатти-ҳаракат” кўринишида ўгира олмаганимиздек, golden opportunity бирикмасини “олтин имконият” мазмунида таржима қилишдан қочамиз (биринчи иборадаги golden сўзининг муқобили “олижаноб, мардонавор” бўлса, иккинчиси “ажойиб” маъносини бермоқда).

Маъно шу қадар нотўғри, товланувчан ҳодисамикан?! У ҳолда луғатшунослар нима билан ва қандай иш кўрар эканлар? Асосийси, инсонлар бир-бирларини қандай тушунар эканлар-у, таржимонларнинг таянчи нимада экан? Бу қабилдаги саволлар кетма-кет туғилаверади. Чексизлик математика фани учун қанчалик мавҳум мезон бўлса, тилшунослик ва таржимашунослик учун шу қадар ноаниқ изоҳдир. Ноаниқликдан қочиш назарийчи ва амалиётчи учун бир хилда муҳим.

Бир неча йил олдин америкалик икки семасиолог ўртасида кечган баҳсни эслайлик. Р.Жакендофф NP kept the money “NP пулни сақлади” ва NP kept the crowd happy “NP халойиқни шод (хурсанд) сақлади (ушлаб турди)” гапларини киёслатиб, keep “сақламоқ” феъли иккала ҳолатда турлича маъно ифодалашини қайд этди [Jackendoff 1996:37]. Ж.Фодорнинг фикрича, бу ҳолатларда keep феълининг маъноси ўзгармас экан, чунки у бир хил муносабатни ифодалаётган эмиш, фақат бу муносабат биринчисида NP ва пул ўртасида бўлса, иккинчисида NP ва халойиқнинг шодлиги оралиғида кечмоқда [Fodor 1998:53].

Маълумки, Жерри Фодор маънонинг “жиддий назарияси”ни яратишни ихтиёр қилган олимлардандир. Унинг назарияси менталистик мундарижага эга бўлиб, у маънони оддий тузилма сифатида қарашдан қочади ва ментал тасаввурлар (mental representation) атроф–муҳитга бирон бир нарсанинг таъсиридан иборат деб ҳисоблайди. “Тафаккур тили” (language of thought) ёки ментал тасаввурнинг интенционаллиги рост, у албатта бирор нарса ҳақида ахборот беради, лекин бу семантиканинг

табиийликка йўйишга олиб келмаслиги керак.

Тафаккур тили асосий концептуал бирликлар бўлган лисоний тушунчалар билан бир қаторда, воқелик идроки жараёнида шаклланадиган ва кўпинча субъектив характерда бўлган нолисоний тушунчаларни ҳам қамраб олади. Инсон тафаккури лисоний жамоага тегишли бўлган рамзлар ва субъектларнинг мулки бўлган образ (тимсол)лар учрашувини тақозо этадиган динамик жараёндир. Шундай экан, лисоний концептларнинг новербал образлар билан муносабатига ҳам қўнимсизлик хос, уларнинг бири иккинчисига кўчиб туради. Бундай “қўнимсизлик” алоҳида тил бирлигининг турли кўринишидаги концептлар билан муносабатда бўлишига сабаб туғдиради. Рональд Лангакер сўз “чексиз микдордаги концептлар тўплами билан боғланиш хусусиятига эга”, деган тезисни олға суради [Langacker 1999:6]. Ушбу тезисни эътироф этмасликнинг иложи йўқ ва бунинг исботини маъно товланишлари мисолида кўриш мумкин. Қиёсланг:

Куйида йиғлар эдим мен зор ҳар беморга,

Эмди йиғларлар бари беморлар мен зорға.

Алишер Навоий ҳазратлари битган ушбу сатрлар ягона бир лисоний бирликларнинг турли тушунча ва концептлар билан боғланиши самарасида янгидан-янги маъно касб этишига ёрқин мисолдир. “Бемор” сўзи биринчи қаторда “ишқ аҳли”ни англатмоқда ва худди шу тушунча билан боғланаётган “зор”, ишқ дардига гирифтор бўлганларга ўз дардини айтиб зорланиш ҳаракатини ифода этмоқда. Кейинги қўлланишдаги “бемор”, ўз навбатида, “хаста”, “касал”, “заиф” маъносига эга ва унинг билан боғланишда бўлган “зор” эндиликда (-ға қўшимчаси билан ҳамроҳликда) “бечора”, “ишқ дардидан хўрланган кимса” маъносини олмоқда. Тилнинг “тилла сандиғидаги дуру гавҳарларни қўлга олиб салмоғини ўлчаб, ҳар бирининг пешонасидан ўпиб кўйишга” ундаган халқ шоири Эркин Воҳидовнинг ушбу изоҳларини [Воҳидов

2014:134-135; Қиёсланг: Нурмонов 2014] ўқиётиб, дунё маъношуносларини ўзбек тилини ўрганишга чақиргинг келади. Шундай бўлганида, ўзини маъношуносликнинг “миттивойларини елкасида олиб юришга қодир девкор арбоби” деб ҳисоблайдиган Ж.Лакофф кабиларнинг инглиз тилидан бошқа барча тиллардан воз кечиши мумкинлиги ҳақидаги ғоясининг нақадар фосик, асосизлигини намойиш қилиш осон кечар эди. Бу чала файласуф-тилшуноснинг “Исус Христос инглиз тилида сўзлаган” деган даъвоси, худди ўтган асрнинг ўттизинчи йилларида “семантик учбурчак” чизмасининг муаллифлари Огден ва Ричардс ўта чегараланган ҳажмдаги луғавий-грамматик минимум намунаси бўлган *Basic English*ни интеллектуал мулоқот учун етарли манба сифатида истеъмолга тикиштиришларидек, хомҳаёлдан бошқа нарса эмас.

Дарвоқе, сўзнинг турли тушунчалар билан боғланишида маъно ифодалаш хусусияти ҳақида ўрта аср олимлари ҳам ижобий фикрлар билдириб ўтганлар: “Концепт,—деб ёзади Б.Грасиан,—онгда турли предметлар (ғоялар, тушунчалар ва ҳоказо) ўртасидаги алоқа ҳақида тасаввур пайдо бўлиши ва ушбу алоқани тимсол, сўз ёки ҳаракат воситасида ифодалаш имконияти туғилишида шаклланади” [Европейская поэтика 2010:231]. Шунга яқинроқ фикрни машҳур физик В.Гейнзенбергнинг қайдидан ҳам ўқиб олишимиз мумкин: “Талаффуз қилинган ҳар қандай сўз нафақат маълум бир тушунчани, балки ушбу сўзнинг маъноси сифатида қараш мумкин бўлган батамом онгли тафаккур ҳаракатини туғдиради. Натижада, бир сўз онгнинг ботинида қатор маъно бўёқлари ва баъзан сезиш қийин бўлган ассоциацияларни ҳос қилади” [қаранг: Сухачёв 2007: 14-15].

Инчунин, узоқ даврлар таъқиқда турган ҳудуд-лисоний онгнинг тадқиқ объектига айланиши когнитив тилшуносликнинг (айниқса когнитив семантика соҳасининг) ривожига салмоқли туртки бериши билан бир қаторда, маъно ходисаси ўрганилишига оид баъзи

саволларнинг бошқача қўйилишига сабаб бўлмоқда. Юқорида келтирилган фикрларга биноан, мабодо сўзнинг турли шароитларда турли концептлар билан боғланиши ҳар хил маъно ифодасига олиб келадиган бўлса, тил бирликлари маъноси барқарорлик хусусиятидан холими? Маънодаги барқарорлик йўқолган тақдирда инсонлар бир-бирларини қандай тушунадилар ва таржимон ахборотни бир тилдан иккинчисига кўчиришга нимага асосланади?

Маънодаги ўзгаришлар, унинг ривожланиш босқичларини болалар нутқининг тадқиқи асосида ўрганган рус психологи Л.С.Выготский маънонинг мавжудлигини бошқа маъноларга нисбатан умумийлик муносабатида кўради. Шу сабаб тушунча табиатининг мураккаблиги ҳам тўлиқ кўламда унинг бошқа тушунчалар билан ўзига хос равишда боғланишида намоён бўлади. Шунингдек, маъно шаклланишини таъминлашнинг энг юқори босқичида турадиган тушунча ва маънолар муносабати ҳақидаги умумлаштирувчи тасаввурлар алоҳида идрок амалларидан ташкил топмасдан, балки олдинги босқичдаги тасаввурлар, умумлашмалар асосида ҳосил бўлади [Выготский 2008:386-388]. Демак, маънонинг турғун статик эмаслиги ҳақиқат, у ўзгариб, ривожланиб турадиган ҳодисадир ва бу ўзгаришлар тафаккурнинг турли кўринишларда кечишида ҳам намоён бўлади. Маънонинг табиати ва моҳиятини умумлаштириш когнитив фаолияти натижасида кўринади ҳамда ушбу фаолият ҳар қандай маъно шаклланишида марказий ўринга чиқади.

Маъно шаклланишининг концептуал асосга эга эканлигини ҳеч қачон инкор этиб бўлмаса керак. Л.Выготский бот-бот таъкидлаган умумлаштириш амали номланаётган предмет-ҳодисаларнинг хусусиятлари объектив бўлиши ёки ушбу хусусиятларнинг субъектив тасаввур, идрок замирида ажратилишидан қатъи назар маънонинг пойдеворида туради.

Тил бирликларининг кўпчилиги қатор маъно хусусиятларига эга ва улар

ягона бир “тўр”ни ҳосил қилади. Хусусиятларнинг ўзаро боғлиқлиги бирликнинг умум-қабул қилинган коидалар асосида қўлланишини таъминлайди. Масалан, инглиз тилидаги ring сўзи “давра”, “айлана”, “узук”, “ринг, арена”, “биргаликда ҳаракат қиладиган кишилар гуруҳи” каби маъноларни ифодалайди, аммо ушбу маънолар ифодасининг марказида “думалок, айлана объект” умумлашган тушунчаси туради. Р.Лангакернинг таъбирича, айнан шу доиралик хусусияти аторофида концептуаллашув жараёни кечади [Langacker 2002:3]. Алоҳида маънолар концептуал марказ (cognitive domain) билан боғлиқ ҳолда кечади. Жумладан, hypotenuse “гипотенуз” тушунчасининг когнитив марказида right triangle “тўғри учбурчак” тушунчаси турса, elbow “елка” тушунчаси учун марказ–агм “қўл” бўлади. Бу йўсиндаги талқинлар, худди “прототип маъно” ёки “семантик ибтидо”ларни ажратиш ҳаракатидек, қачонлардан буён муҳокама қилиниб келинаётган “умумий ёки асосий маъно” муаммосини қайтадан долзарблаштиради. Ушбу муаммо муаллифнинг бошқа бир ишида батафсил ёритилганлигини эътиборга олиб [Сафаров 2013:108-143], унга оид баъзи хулосаларни қайта такрорлаш билан чекланиб қўя қолмоқчиман. Биринчидан, маъно структурасидаги турли кўзғалишларнинг оқибатида пайдо бўладиган ҳосила бўлақларнинг манбаларини ва уларнинг муносабатларини билиш назариясининг янги йўналиши бўлган дискурсив-синергетик парадигмаси тамойиллари татбиғида таҳлил қилиш жоиз. Иккинчидан, семантик структуралардаги силжишлар асосан субъектив хусусиятга эга эканлигини эътироф этиш лозим. Учинчидан, сўз семантик структураси яхлит (гештальт) кўринишини олиши учун маълум бир семантик ўзакка эга бўлиши керак ва бу ўзак бошқа дериват маънолар шаклланишида етакчилик қилиши мумкин. Аммо “марказ”, “ўзак”, “етакчи” қандайдир ўзгармас, батамом турғун ҳодиса эмас, ўзакда ҳам кўчимлар юзага келиши кузатилган ҳол. Яқинда

Н.Маҳмудов маъно-мазмунга дахлдор ўзгаришлар, янгиланишлар, эврилишлар тилдай сирли оламнинг табиий тақомилини таъмин этадиган зарурий жараён эканлигини таъкидлаётиб, “тилнинг маъно-мазмун жиҳатидан тараққиёти, тақомили мутлақо “ўз-ўзидан” бўладиган, тамоман хаос тарзидаги жараён эмаслигини” ва “бу жараёнда тил эгасининг эҳтиёжи, интилишлари, дунёга муносабати ҳал қилувчи роль ўйнашини” ҳамда унинг “когнитив фаолияти бошқарувчилик вазифасини ўташини” алоҳида эслатиб ўтди [Маҳмудов 2014:16].

Тил эгасининг когнитив фаолияти чексиз бўлгани боис, маъно тақомили ҳам тўхтовсиз давом этадиган жараён. Бунда бажариладиган умумлаштириш ва конкретлаштириш ҳаракатлари ҳамоҳанг бўлгани каби маъно хусусиятлари умумийлик ва хусусийликнинг диалектик яқдиллигини акс эттиради. Бир пайтлар академик тилшунос В.В. Виноградов томонидан айтилган “сўзнинг барча маънолари асосий номинатив маънога нисбатан ҳосиландир” [Виноградов 1952:12]. Қайдни ҳам диалектиканинг худди шу қонунияти доирасида англамоқ даркор. Зотан, маъно хусусияларининг асл қиймати уларнинг умумий структурада тутган ўрни билан белгиланади, марказдан узоқлашган сари ушбу қиймат кучсизланиб бориши мумкин. Қандайки бўлмасин, матннинг ўқиладиган, англашиладиган бўлиши кўпгина омилларга боғлиқ ва шундайлардан бири тил бирликларининг прототип маъно компонентига эга бўлишидир. Кодларнинг (улар лисоний, бадий, сиёсий, маданий бўлиши мумкин) турли ҳолатларда такрорланиши натижасида қоладиган “из” турли тўпламда зичлашади. Фаранг файласуфи Ж.Деррида матннинг маънодорлигини таъминлаш учун мунтазам структуралар, анъаналар, коидалар ва кодларнинг мавжудлиги зарурияти доимий равишда таъкидланган эди [Derrida 1992:64]. Файласуф айтаётган умумийлик ёки доимийлик (“мунтазамлик” дейишга сесканиб турибман) батамом турғунликка ишора қилмаса керак ва

бундай чекланишнинг ўз сабаблари бор. Авваламбор, бадиий матндаги ҳар бир сўз шу матн доирасида ўзининг “асл” ёки фарқли маъносига эга, яъни бошқалардан фарқланадиган “ўзлиги”ни топган. Бинобарин, “Ромео ва Жульетта” трагедиясини ўқийлик:

If, rather than to marry County Paris,
Thou hast the strength of will to slay
thyself,

Then is it likely thou wilt undertake
A thing like death to chide away this
shame,

That cop’st with death himself to
‘scape from it;

And if you dar’st I’ll give thee
remedy. (IV, 1.68-76).

Қизик, Вильям Шекспир ушбу матнда remedy сўзини қайси маънода қўллаётган экан? Бир нарса аниқ: бу сўз маънога нафақат тил тизимидаги бошқа бирликлар билан алоқаси воситасида, балки турли контекстларда такрорланишига боғлиқ ҳолда эга бўлмоқда. Бундай такрорланиш натижасида remedy сўзининг асосий, ўзак маъноси шаклланган, лекин такрорланишлар бир-биридан фарқ қилиши сабабли ҳар бир вазиятда умумий тизимдаги имкониятларнинг янги кирралари намоён бўлади. Натижада, роҳиб Лоренсо Жульеттага “муаммонинг ечимини”, давосини таклиф қилаётгандими ёки “дори, захар”ни топиб беришга ваъда бераётганини англаш сиз билан бизнинг ихтиёримизда. Балким, бу Жульеттанинг ҳаётдаги айбсиз улуши ва Ромеонинг тақдиридаги захарга ишорадир. Ҳарҳолда маънодаги муҳимликнинг бу қадар чегараланганлиги унинг бошқа бирор бир контекстда такрорланишини олдиндан фараз қилиш қийинлигидан дарак беради. Оқибатда, таржимон елкасига “оғир юк” тушади, матн мазмунини янги маданият вакилларига етказиш учун катта ҳажмдаги ақлий меҳнат бажаришга тўғри келади. Хос таржимон, халқ шоири Жамол Камол келтирилган парчани таржима қилаётиб, remedy сўзини қандай ўгирганига эътибор беринг:

Баски, сен Парисга хотин бўлишдан
кўра,

Ўлимни афзал кўрар экансан,
Ёлғондакам ўлишга ҳам рози
бўлгайсан.

Бу бир чорадирким, қабул айласанг
уни,

Ўша манфур никоҳингдан қутқарар
сени.

[Шекспир 2008:116].

“Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да кўрсатилишича, дори сўзи, “дори-дармон”, “даво” маъноларидан ташқари, “захар” (“Бой атайин дори бериб қўйган эмиш, деб эшитдик”) ва “чора, восита” (“Ҳамкасбларимизни тўғрилиқ ва ҳалоллик дориси билан даволаймиз”) каби маънолар ифодасига кодир. Шекспир услубини сақлашга ҳаракат қилаётган Жамол Камолнинг таржимасини ҳам таянч маънога суянган ҳолда талқин қилаверинг: айёр роҳиб бечора Жульеттага “дори” (захарли) тавсия қилиш билан унинг аянчли аҳволига “даво” топилишига, захар ичиш ягона “чора” эканлигига ишонтирмоқчи.

Маънонинг тафаккур маҳсулоти эканлигини таъкидлашдан хоримаган Л.Выготский, маъно тараққиёти ўзгаришининг қандай кечишини изоҳлаётиб, ушбу тараққиётга эволюцион кечим хослигини кўрсатган эди. Ёш бола янги тушунча билан боғлиқ структурани ўзлаштираётиб, олдингиларини батамом унутмасдан, балки уларни қайта шакллантиради, янгисига мослаштиради. Бу эса, тафаккурнинг олдинги фаолияти бекор кетмаслигидан, унинг ҳар бир босқичида тушунчалар янгидан шаклланмаслигидан ва оқибатда ҳар бир алоҳида маъновий структурани қайтадан ташкил қилиш борасида мустақил, “ўз-ўзидан барча ишни бажармаслиги”дан хабар беради [Выготский 2008:391-392].

Семантика фанининг асосчиларидан бўлган Ч.Пирс семиозисни ташкил қилувчи бўлақлар–белги (репрезентамен), объект ва интерпретантлар муносабатини қуйидагича тасвирлайди: лисоний белги ўз объектига эга (яъни маълум бир нарса-ходиса номланади) ва шу белги ўз

адресатига эга (яъни бирор кишига йўналтирилади) ҳамда шу йўсинда унинг онгида бирор бир ғоя, тушунча туғдиради. Ч. Пирс “интерпретант” деб атаётган ходиса объектни такрорламасдан ёки тамоман қамраб олмасдан, балки шаклланаётган тушунча ва белги учун асос (the ground of representamen) хизматини ўтайди [Пирс 2000, т.2.:318-319; Қиёсланг: Сухачёв 2003: 53-54]. Айтилган фикрларга таянадиган бўлсак, янги маъно-мазмуннинг қандайдир бир “бўшлиқдан” ёки йўқ жойдан пайдо бўлмаслигига, унинг қиёфа олишида прототип маъно билан бўлган муносабат ўз ўрнига эга эканлигига яна бир бора ишонмоғимиз даркор. Шу сабаб бўлса керак-ки, луғат-таржимоннинг доимий ҳамроҳи. Луғат табиатан ўзига хос лингвистик музейни эслатса-да, лекин унинг экспонатлари қандайдир “алмисокдан қолган нарсалар” бўла олмайди, чунки музей экспозицияси тартиботни, узлуксиз янгиланишни, қайта изохлашни ёқтиради. Аммо музейдаги экспонатни ҳар бир тамошабин ўзича қабул қилиши, идрок этиши ва тавсифлаши мумкин бўлганидек, тил бирлигининг алоҳида қўлланишларидаги маъносининг тавсиф-изоҳи ҳам ўқувчи-коммуникантларнинг идрокига боғлиқ.

Маъно ходисаси гуманитар фанларнинг афсунланган нуқтасига айланди ва бу “дарди бедаво”дан қутулишнинг йўлини излаш давом этмоқда. Рухшунослар ва уларга эргашган психоллингвистлар энг самарали йўллардан бирини фаоллик назарияси татбиқида кўрмоқдалар. Инсон нарса-ходисаларнинг хусусиятларини ўз фаолияти доирасида идрок этади, уларнинг моҳиятини, бошқача айтилганида, маъносини англаб этади. Бундан ташқари, маънонинг жараён сифатидаги талқини ҳам ботиний ходиса кўринишида бажарилаётган фаолият муҳитида шаклланади. Тил бирликлари семантикаси улар восита сифатида қўлланилаётган фаолиятнинг қандай йўналиш олиши билан боғлиқ ва маъно фаолиятнинг “ўзгартирилган шакли”дир. “Маънонинг психологик структураси,—деб ёзган эди А.А. Леонтьев,— дастлабки

ўринда, сўзларнинг нуткий фаолият жараёнида ўзаро муносабатларида намоён бўладиган фарқловчи белгилари тизимидир. Бу тизим қандайдир мавҳум лисоний тузилма кўринишида қаралмасдан, балки мулоқот динамикасида, сўзнинг рухий ва ижтимоий шартланишида қаралиши керак” [Леонтьев 1971:11]. Психоллингвист Алексей Алексеевич Леонтьевнинг падари бўлмиш психолог А.Н.Леонтьев эса, “семантик структурада психологик маъно ва шахс мазмуни” (личностный смысл) фарқланиши тарафдори. Ота-Леонтьевнинг таъбирича, психологик маъно борлиқнинг, индивидуал муносабатдан ҳоли ҳолда, объектив боғланишлар, алоқалар кўламида акс топишидир. Шахс мазмуни эса, аксинча, алоҳида шахснинг индивидуал фаолияти тизимида ҳосил бўлади ва шунга нисбатан унга субъектив хусусият хосдир. А.Н.Леонтьев психологик маънонинг фарқли жихатини “борлиқнинг ҳеч қандай индивидуал идроксиз, шахс билан боғлиқ бўлмаган ҳолда акс топишида” кўрса, шахс маъносини эса инсоннинг индивидуал фаолияти тизимида ҳосил бўладиган, “субъектнинг оламга нисбатан шахсий муносабати рамзи” сифатида тавсифлайди [Леонтьев А.Н. 1975:147;299]. Назаримда, рухшунос олимнинг қайдлари ажратилган турдаги семантик ходисаларнинг муносабатини етарли даражада ёритаётгани йўқдек. Биринчидан, шахс мазмуни бу қадар психологик маънога қарши қўйиб, уни маълум жамоанинг тарихий-маданий тажрибаси, унинг воситасида юзага келадиган дунёқарашидан йироқ қўйиш ва қандайдир “индивидсиз”, “норуҳий” ходиса кўринишида талқин қилиш ҳақиқатга мос келмайди. Иккинчидан, ушбу турдаги мазмуннинг субъективлиги, биртарафлигига интеллектуал фаолият жараёнидан рухий мундарижага эга бўлган қатор ҳолатларни сиқиб чиқаришга олиб келади. Ҳолбуки, ассоциатив боғланиш, образли тасаввур, ҳиссиёт каби ҳолатлар, биринчи навбатда, шахснинг воқеликка субъектив муносабатини акс эттиради. Ушбу хусусиятларнинг, шунингдек,

ассоциатив фикрлашнинг оламни “шоирона” идрок этишда ва уни тилда образли баён этишда қанчалик муҳим эканлиги назарий тилшуносликнинг дарғалари сафига интилаётган Дурдона Лутфуллаеванинг яқинда нашрдан чиққан монографиясида моҳирона исботлаб берилди [Лутфуллаева 2017: 64-79].

Айтиш жоизки, ассоциатив фикрлаш нафақат иждокорлар, балки ҳар бир инсонга хосдир. Сўзсиз, иждокорнинг фикрлаш қобилияти бошқаларникидан фарқ қилади ва бу фарқ тиллар, маданиятлар қиёсида янада яққолроқ кўзга ташланади. Оламнинг идроки яшайдиган муҳит, инсоният тараққиёти давомида тўпланадиган кадриятлар, жамланган билим каби кўплаб омиллар билан боғлиқ бўлганидан сўнг идрок ва лисоний воқеланишдаги турфаликдан қочиб бўлармикан? Сиз билан бизнинг вазифамиз (мақсадимиз ҳам) маъно-мазмунни шакллантирувчи омилларни, адабиётшунос Тревер Итон тасаввур қилаётганидек, қандайдир бир тартиботсиз курама-агломерат кўринишда тасвирлашдан қочишдир. Қўрама ҳам ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, унинг бўлақларининг жойлашуви, бажарадиган вазифалари, ўзаро бирикуви табиат назоратида, систем-синергетик

қонуниятлар қамровида эканлиги фанда ўз исботини топган. Яхшиси, Т.Итоннинг “Миямиздаги семантик филтрлар гўдакнинг илк йиғисидан бошлаб катталарнинг ўлим олдидаги фарёдига қадар инсонлигимизни шакллантирувчи кучдир ва онгимизни бошқариб борадиган доимий лисоний қистовдир” [Eaton 2010:3], деган қайдига эргашиб қўя қолайлик. Инсоннинг доимий ҳамроҳи бўлган маъно ўз пойдеворида, лозим бўлса-қўрғонига эга бўлиши – оддий ва шу пайтнинг ўзида қонуний талаб. Лингвистик фалсафа оқими вакиллари маъно-мазмун ифодасида объектнинг онтологик хусусиятларини четга суриб қўйиб, уни тамоман субъектнинг идроки, лисоний тузилмаларнинг контекстда қўлланишига боғламоқдалар [масалан, қаранг: Селиверстова 2001:295]. Бу даъвонинг мағзида ҳам бир ҳақиқат мавжуддек: нутқда узатилаётган ахборотнинг кадр-қиймати кўп жиҳатдан уни қабул қилувчининг тушуниш қобилияти билан боғлиқ. Лекин, айти пайтнинг ўзида лисоний тузилма шу контекстга мослашадиган бирор бир нарсага эга бўлиши керак-ку. Акс ҳолда, ахборотнинг моҳияти йўқолиб, маънони ҳар ким ўз чилдирмасига ўйнатиб қўйиши ҳеч гап эмас.

Адабиётлар:

1. Baker M. In Other Words: a Coursebook on Translation. – London: Routledge, 1992.
2. Blackburn S. Oxford Dictionary of Philosophy. – Oxford and New York: Oxford University Press, 1996.
3. Butaev Sh. English-Uzbek and Uzbek-English Dictionary. – Toshkent: O'qituvchi, 2015.
4. Delisle J. Translation Approach. - Ottawa, London: University of Ottawa press, 1988.
5. Derrida J. “This Strange Institution Called Literature”: An Interview with Jacques Derrida. In: Attridge D. Jacques Derrida: Acts of Literature. – New York and London: Routledge, 1992.
6. Eaton T. Literary Semantics. – Cambridge: Melrose Books, 2010.
7. Fodor J.D. Concepts. Where Cognitive Science Went Wrong. – Oxford: Clarendon Press, 1998.
8. Fodor J.D. The Language of Thought. –Hassocks: Harvester Press, 1976.
9. Frege G. On Sense and Reference. In: M.Black and P. Geach (eds). Translations from the Philosophical Writings of Gottlob Frege. – Oxford: Basil Blackwell, 1952.
10. Frege G. Über Sinn und Bedeutung // Zeitschrift für Philosophie und Philosophische Kritik, 1892. B. 100.- S. 25-50.
11. Hönig H. Positions, power and practice: Functionalist approaches and translation quality assessment // Translation and Quality. –Clevedon, 1998.-P.6-35.

12. Ingarden R. Das Literarische Kunstwerk. – Tübingen: Niemeyer, 1931/ 1972.
13. Jackendoff R. Foundations of Language. – Oxford: Oxford University Press, 2002.
14. Jackendoff R. Languages of the Mind. Essays on Mental Representation. – Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1996.
15. Jacques Derrida: Acts of Literature. – New York and London: Routledge, 1992.
16. Langacker R. Concept, Image, and Symbol. The cognitive Basis of Grammar. – Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 2002.
17. Langacker R. Grammar and Conceptualization. – Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1999.
18. Langacker R.W. Foundations of a Cognitive Grammar. Vol. 1. – Stanford: Stanford University Press, 1987.
19. Larson M.L. Meaning – based Translation. A Guide to Cross – Language Equivalence. – New York and Oxford: University Press of America, 1998.
20. Neubert A. and Shreve G.M. Translation as Text. – L.: Kent State University Press, 1992.
21. Nida E. and Taber Ch. The Theory and Practice of Translation. Leiden: Brill, 1969.
22. Nida E.A. Componential Analysis of Meaning. An Introduction to Semantic Structure. The Hague: Mouton, 1974.
23. Nida E.A. Language and Culture. Contexts in Translating. – Shanghai Foreign Language Education Press, 2014.
24. Nida E.A. Language, Culture and Translating. – Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press, 1993.
25. Nida. E.A. Translating Meaning. – San Dimes, CA: English Language Institute, 1982.
26. Nord Ch. Translating as a Purposeful activity: Functionalist Approaches Explained. – Manchester: Jerom Publishing, 1997.
27. Scewmaker E.F. Shakespeare’s Language. A Glossary of unfamiliar words in his plays and poems. – New York, 2008.
28. Schäffner C. From good to functionally appropriate: assessing translation quality // Translation and Quality. – Clevedon, 1998. – P.1-5.
29. Vermeer H.J. Ein Rahmen für eine allgemeine translationtheorie // Lebende Sprachen, 1978. 23 (1). – S. 99-102.
30. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // Вопросы языкознания. 1953. №5.-С. 3-29.
31. Воҳидов Эркин. Сўз латофати. – Тошкент: Ўзбекистон, 2014.
32. Выготский Л.С. Мышление и речь. – М.: Хранитель, 2008.
33. Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного. – М.: Искусство, 1991.
34. Гумбольдт В.фон. Избранные труды по языкознанию – М.: Прогресс, 1984.
35. Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. – Минск, 2000.
36. Европейская поэтика от античности до эпохи Просвещения. Энциклопедический путеводитель. - М.: Intrada, 2010.
37. Карасик В.И. Языковая кристаллизация смысла. – Волгоград: Парадигма, 2010.
38. Карим Баҳодир, Абдулла Қодирий ва герменевтик тафаккур. – Т.: Академнашр, 2014.
39. Кобрина Н.А. Проблемы представления (репрезентации) в языке. Типы и форматы знаний. Москва-Калуга: Эйдос, 2007.
40. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. – м.: ЭТС, 1990.
41. Комиссаров В.Н. Теория перевода. – М.: Высшая школа, 1990.
42. Қозоқбой Йўлдош. Нозиклашув жараёни//Ёшлик. 2014. 10-сон. – Б.34-37.
43. Леонтьев А.А. Психологическая структура значения // Семантическая структура слова. – М.: Наука, 1971.
44. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность. – М.: Политиздат, 1975.

45. Лутфуллаева Д.Э. Ассоциатив тилшунослик назарияси. Т.:MERYIS, 2017.
46. Михайлов В.А. Смысл и значение в системе речемыслительной деятельности. – СПб.,1992.
47. Нурмонов А.Сўз мулкига сайр//Шарқ юлдузи, 2014. 6-сон. – Б. 133-140.
48. Пиаже Ж. Психогенезис знаний и его эпистемологическое знание//Семиотика. – М.: Прогресс, 1983.-С. 90-102.
49. Пиаже Ж.Речь и мышление ребенка. – М.: Педагогика-Пресс, 1994.
50. Пирс Ч.С. Логические основания теории знаков. –СПБ., 2000.
51. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1976.
52. Саломов Ф. Таржима назариясига кириш. –Т.: Ўқитувчи, 1978.
53. Сафаров Ш. Семантика. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2013.
- Маҳмудов Н. Зиддият ва маъно тараққиёти // Ўзбек тили ва адабиёти, 2014. 3-сон. – Б. 16-24.
54. Селиверстова О.Н. «Когнитивная» и «концептуальная» лингвистика: их соотношение // Язык и культура. Факты и ценности. – М.: Языки славянской культуры, 2001.
55. Соболева Н.В. Английская абсурдная поэзия: проблемы поэтики и перевода (На примере творчества Э.Лира). Дисс... канд. филол. наук. – Екатеринбург, 2008.
56. Соссюр Ф.де. Курс общей лингвистики.-М.: УРСС, 2004.
57. Сухачёв Н.Л. Концепция языка в европейской философии (очерки о Г.В.Ф.Гегеле, Ч.С.Пирсе, М.Хайдеггерре//Acta Linguistica Petropolitana.Т.3.Ч.2.– Санкт-Петербург, 2009.
58. Сухачев Н.Л. О семантике Ч.С. Пирса. Тройственный знак в универсуме репрезентаций. – СПб.: Наука, 2003.
59. Фрега Г. Логика и логическая семантика. – М., 2000.
60. Холина Д.А. Григорий Кружков – переводчик – исследователь: о поэзии нонсенса, пропавшей рукописи Н. Гумелева//История переводов: мастер и мастерство. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2011.-С.64-87.
61. Хромихин А.Д. Концепты в международных отношениях// Лексикология и Фразеология (Романо-германский цикл). – Санкт-Петербург, 2012. – С.78-83.
62. Худойберганова Д, Анданиязова Д. Ўзбек тили поэтонимларининг изоҳли луғати. – Т.:-Turon zamin ziyo, 2016.
63. Шекспир В. Сайланма (Жамол Камол таржимаси) I-III жилдлар.-Т.:Фан, 2008.

Сафаров Ш. Значение и проблема перевода. В статье рассматриваются вопросы, касающиеся соотношения явления значения и проблемы перевода. Основное внимание уделено определению референтного значения языковых высказываний и репрезентацию этого значения в текстовом пространстве.

Safarova Sh. Meaning and problems of translation. The article is a sample of investigation of interaction between the phenomenon of meaning and problems, concerning translation activity. The author tries to present detailed analysis of the semantic features of literary texts and peculiarities of their interpretation.